

19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha

Gökhan YEŞİLMEN*

ÖZET

Avrupalı sömürgeci devletler sanayileşme hızının artmasıyla beraber pazar arayışını hızlandırmış ve sömürge rekabetiyle beraber daha önce işgal edilmemiş ülkeleri paylaşma yarışına girmişlerdir. İngiltere, Hindistan ve Uzak Doğu'da çok geniş bir alanda sömürgeler edinmişken Fransa ve İspanya'da Avrupa'ya en yakın yerlerden biri olan Fas'a göz dikmiştir. Fas'ın Fransa tarafından işgalinin evvelinde, Osmanlı Devleti'ndeki kapitülasyonlara benzer bir anlaşma da Fas ile imzalanmıştır. 1880 yılındaki Madrid Konferansı ve 1881 yılında Tanca düzenlemesiyle daha önce sadece İngiltere ve Fransa'nın sahip olduğu imtiyazlara neredeyse bütün Avrupa devletleri ve ABD de sahip oldu. Bu anlaşmalarla beraber Fas yalnızca ekonomik olarak değil siyasi anlamda da sömürgeci devletlerin etkisi altına girmiş oluyor ve bu devletlerin sık sık kendi hukuklarını bahane ederek Fas'ın işlerine karışmasına neden oluyordu.

Bu tarihten sonra Fas'ı işgal edip sömürgeleştirmeye hazırlanan Fransa, burada yoğun faaliyetlere girişti. İlk olarak 1830 yılında işgal ettiği Cezayir sınırından itibaren çeşitli bahanelerle Fas topraklarını parça parça işgale başladı. Ardından ekonomik imtiyazlar kullanmak suretiyle ülkenin ekonomisine ağır darbeler vurarak güçsüzeletirdi. Basın ve propaganda faaliyetleri ile Fas'lıları psikolojik olarak çaresizliğe alıştırıp diğer İslam ülkeleriyle bağlarının kesilmesi için hiçbir hukuk kuralına uymayacak uygulamalara başvurdu. Bu şekilde Fransa, Fas'ı izale ederek kendi işgaline uygun ortamı hazırlamış oluyordu.

Sultan Abdülmecid tarafından Fas'ın durumunu tahkik için 1850 yılında görevlendirilen Mahmut Faiz Bey ve bir Osmanlı vatandaşı olan Doktor Ahmet Yemeni tarafından 1899 yılında İstanbul'a gönderilen layihalarda Fas Devleti'nin 1852 ve 1899 yıllarında içinde bulunduğu durum anlatılmıştır. Bu layihalarda Fas'ın sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri durumları hakkında detaylı bilgiler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fas, Mahmut Faiz Bey, Doktor Ahmet Yemeni, Sömürgecilik

---

*Doktora Öğrencisi, V. Muhammed Üniversitesi, Edebiyat ve Beşeri İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Rabat- Fas, bunduka@hotmail.com.

Two Pleadings Dated 1850 and 1859 about 19th Century Ottoman-Moroccan Relations

Abstract

European colonial powers accelerated market seeking together with the rise in industrialization; and with colonial competition, they took part in the sharing race of the countries which had not been invaded before. While England had acquired colonies in a vast area in India and far-east, France and Spain had an eye on Morocco, a country very close to Europe. Before the invasion of Morocco by France, an agreement similar that of capitulations signed with Ottoman state was signed with Morocco. In 1880, with Madrid Conference and in 1881 with Tangier Arrangement, nearly all European countries and the USA possessed the prerogatives that England and France attained before. Through these agreements, Morocco fell under the influence of colonial states not only in economic but also in political sense, and this led to these states to interfere in the home affairs of Morocco often alleging the foreigners' own rights.

After this date, France, preparing to invade and colonize Morocco, embarked intensive activities here. First of all, France started to invade the land of Morocco piece by piece with various excuses from the border of Algeria, which it invaded in 1830. Afterwards, making use of economic privileges, it weakened Morocco's economy by striking heavy blows. Driving Moroccans psychologically into desperation via media and propaganda activities, it applied some practices which were never compatible with any legal codes to cut Morocco's relations with other Islamic countries. Thus, France paved the a convenient way for herself by isolating Morocco.

The state in which Morocco was between 1852 and 1899 was retold in the written documents sent to Istanbul by Mahmut Faiz Beg, appointed there by Sultan Abdulmecid in 1850 to investigate the state of Morocco and by Doctor Ahmed Yemeni, an Ottoman citizen in 1899. And in them, detailed information about social, economic, political and military state of Morocco was conveyed today.

Since Ottoman state as well became the target of colonial states at that time, it tried to increase its relations with other Islamic states and people as well as Morocco. Its aim was to constitute a unity between Ottoman State and other Islamic nations and Moroccans; and to prevent the activities of colonial states. Within this context, both pleadings submit great importance in terms of providing contributions for Ottoman statesmen to achieve information about the state of Morocco.

Keywords: Ottoman State, Morocco, Mahmut Faiz Bey, Doktor Ahmed Yemeni, Colonialism

GİRİŞ

Bu layihaların içeriklerinden bahsetmeden önce 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Fas Devleti'nin içinde buldukları durumdan özetle bahsetmekte fayda vardır. Denilebilir ki, 19. yüzyıl, Avrupa'nın dünyaya hakim olduğu çağıdır. Büyük ölçekli fabrika üretiminin gelişmesi ve ulaşım yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler -buharlı gemi, demiryolu ve telgrafın gelişi- Avrupa ticaretinde büyümeye yol açtı. Büyük Avrupa devletlerinin silahlı güçlerinde meydana gelen büyüme söz konusu gelişmeye eşlik etti. İlk kez, Arapça konuşan bir ülke olan Cezayir, Fransa tarafından işgal edildi(1830). Müslüman devletler ve toplumlar artık istikrarlı ve kendine yeterli bir kalıtsal kültür sistemi içinde yaşamıyorlar, başkalarının hakim olduğu bir dünyada hayatta kalmak için güç oluşturma ihtiyacı duyuyorlardı. Osmanlı hükümeti yeni askeri örgütlenme ve yönetim sistemlerini benimsedi ve Avrupa'dan örnek alınan yasalar çıkarıldı. İmparatorluğun fiilen özerk iki eyaletinin, Mısır ve Tunus'un hükümdarları da aynı şeyi yaptılar.

Bu reformcu hükümetlerin başkentlerinde ve Avrupa ile artan ticaretin bir sonucu olarak büyüyen limanlarda, reformcu hükümetler, yabancı tüccarlar ve toprak sahipleri ile Avrupa ticaretine katılan tüccarlardan oluşan yerli seçkin zümre arasında yeni bir çıkarlar ittifakı oluştu. Ne var ki bu karasız bir denge idi ve zamanla Mısır ile Tunus, ardından da Fas ile Libya Avrupa denetimine girdi. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa eyaletlerinin çoğunu kaybederek daha çok bir Türk-Arap devleti haline geldi (Hourani, 2013: 313).

1880'li yıllardan itibaren 1920'li yıllara uzanan süreçte Osmanlı Devleti pek çok iç ve dış meselelerle uğraşmak zorunda kalırken bu bölgede kendi toprakları dahil bütün Müslümanlar ile yakın temasını daima korumaya çalıştı. Osmanlı Devleti tarafından yapılan resmi yazışmalar kadar bölgede cereyan eden gelişmelerden bahseden yabancı gazetelerin dahi bu gelişmeleri takip edip arşivlediklerini görmekteyiz (Kavas, 2011: 180).

Daha önce Cezayir nedeniyle Osmanlı-Fas arasında meydana gelen ilişkiler, sınır sorunları sebebiyle genellikle olumsuz bir şekilde devam etmişti. Ancak 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi iki ülke arasındaki toprak bağlantısının da kopmasına sebep oldu. İki devletin de siyasi, dini ve ekonomik anlamda yardımlaşmaya ihtiyaç duyacağı bir dönemin öncesinde bu işgalin gerçekleşmesi belki de iki devlet için menfi bir kırılma noktası olmuştur.

Fas'ın Afrika'nın en batısında ve Afrika'ya açılan kapı olması, Osmanlı Devleti'nin ise hem Afrika hem de Arap yarımadasındaki topraklarının önemi ve her ikisinin de sömürgeci devletlerin hedefi olması, bununla beraber Osmanlı Devleti'nin Ruslarla savaşı ve Balkan topraklarının dağılması sırasındaki durumu iki devletin arasındaki ilişkilerin iyice zayıflamasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda ciddi bir zihniyet değişimi ile yeniden yapılanma sürecine girmişken, içte ve dışta meydana gelen olaylar bu sürecin istenilen düzeyde meydana gelmesini engellemiştir. Bu dönemde Babıali, Suriye ve Lübnan'da çıkan iç isyanları bastırmaya çalışırken, aynı dönemde Eflak ve Buğdan'da meydana gelen olaylar Rusya ve Osmanlı Devleti'ni bir kez daha karşı karşıya getirmiştir (Yeniçeri, 2002: 1436). Kırım savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin garantisi altına alınacak, ancak bu garanti çok uzun sürmeyecek ve Osmanlı Devleti içindeki bağımsızlık hareketleri sonucu toprak kayıpları devam edecektir.

19. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid, diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Fas'ta da sömürgeci devletlerin emellerini boşa çıkarmaya gayret etmiştir. Bu yüzden Fas ile daha etkin bir yardımlaşma için iki devlet arasında sefaret kurmak için yoğun bir gayret içerisinde olduğu görülmektedir.¹ Sefaret kurma gayretleri özellikle Fransa tarafından engellendiği halde² bazen sömürgeci devletler arasındaki çıkar çatışmalarından faydalanılarak bu girişimler devam ettirilmiştir.³ Fas ise 19. yüzyıl boyunca, Cezayir ve Tunus'un aksine biçimsel bağımsızlığını sürdürmüştür. Fakat gerçekte Avrupalı güçlerin bir yarı sömürgesi haline gelmekten kurtulamamıştır. Fas, zapt edilmeyi engellemek için oldukça zayıf ve geri kalmış bir ülkeydi ve onun bir sömürgeye dönüşmesini erteleyen yegâne şey de Avrupalılar arasındaki düşmanlıktı.

18. yüzyılın sonunda Avrupa'da kapitalizmin hızlı bir gelişim gösterdiği, diğer taraftan da durgunluk ve feodal anarşi içinde debelendiği bilinmektedir. Fas açısından Avrupalı güçlerin taarruzlarına karşı direnme imkanı yoktu. Fas Devleti, Avrupalılarla yaptığı birçok savaşta yenilmiş ve onlara yüklü miktarlarda tazminat ödemek zorunda kalmıştı. Bunların dışında yapılan anlaşmalarla yabancılara verilen

---

1 BOA.,İ.DH., D.973, G.76871

2 BOA., Y.A.HUS., D215, G.12

3 BOA.Y.PRK.EŞA., D.6, G.41

kapitülasyonlarla Fransız tüccarların ve Avrupa'dan gelen yerleşimcilerin hakları tek taraflı arttırılmıştı. Fransızlar sadece yargısal değil aynı zamanda vergisel muafiyete de sahip olmuşlardı. Fransız tüccarlar için çalışan Fas vatandaşları da bu vergi muafiyetinden faydalanıyordu. Böylece Fransız tüccarları hesabına çalışan Fas'lı tüccarlar da vergi ödemeyi kesip yargısal olarak dokunulmazlık elde ediyorlardı. Bu yolla Fransa, Fas içinde sultana bağlı olmayan ve onun egemenliğinden bağımsız olan yerel feodaller ve tüccarlardan oluşan geniş bir temsilci ağı kurmuştu (Lutskiy, 2011: 267). Mevla Hasan dönemine gelinceye kadar Avrupalı devletler zaman içerisinde Fransızların elde ettiği haklardan kısmen faydalanmayı başaracaklar ve sonuçta 1880 Madrid konferansıya hepsi bu haklardan tamamıyla faydalanacaklardır.

1873 yılında gelindiğinde Mevla I. Hasan tahta yeni geçmiş ve bu sırada başlayan büyük isyanlarla uzun süre uğraşmak zorunda kalmıştır. Ülkesini askeri ve ekonomik anlamda geliştirmek isteyen I. Hasan babasının başlatmış olduğu reformları devam ettirdi. Ancak bu reformlar yapılırken ve uzun süreli isyanları bastırmaya uğraşırken harcanan paralar için vergiler çok yetersiz kalıyor ve Avrupalı devletlerden borç paralar alınıyordu. Bu borçlar ödenemeyince Avrupalı devletlere imtiyazlar tanınıyordu. 1880 yılına gelince Mevla Hasan'ın talebiyle Madrid'de bir konferans düzenlendi. Bu anlaşmayla Avrupalı devletler hatta Amerika Birleşik Devletleri çok büyük imtiyazlara sahip oldular. Bunun yanında Avrupalılar Fas'ta mülkiyet hakkına da sahip olunca ülkenin bağımsızlığı da tehlikeye girmiş oluyordu (Ceran, 2012: 840). Önemli olan bir başka konu ise bu sırada Avrupalı devletler arasındaki sömürgecilik yarışında Osmanlı Devleti ve Fas'ın çıkar ve çatışma alanı haline gelmiş olmasıdır.

1. OSMANLI-FAS İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ile Fas Sultanlığı arasındaki münasebetler Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) başlamış ve bir süre yoğunlaşarak devam etmiştir. Daha sonraları ise karşılıklı iyi niyet elçileri ve hediye teatisinden öteye geçmeyen bu münasebetler Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki gücü ile orantılı olarak gelişme göstermiştir (Bilge, 1996: 190).

1757'de tahta çıkan III. Muhammed zaman zaman İstanbul'a hediyeler ve elçiler göndererek kendisinden önce iyice zayıflamış, hatta birçok defa gerginleşmiş olan Osmanlı - Fas münasebetlerini kuvvetlendirmek istedi. 1766 Ağustosunda, Fas donanmasının

Akdeniz'de korsan gemileriyle mücadele sırasında ele geçirdiği Dubrovnik ticaret gemilerini padişahın araya girmesiyle serbest bıraktı. Bu münasebetle İstanbul'a giden ve kışı orada geçiren Fas heyeti 1767 Mayıs'da ülkesine padişahın verdiği kıymetli hediyelerle döndü. Bunlar arasında toplarla donatılmış ve içinde bol miktarda değişik tekne levazımatı bulunan bir gemi ile otuz kadar gemi inşa ve top döküm ustası da yer alıyordu. Fas tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanan bu ustalar ölünceye kadar orada kaldılar ve Sela şehrinde bulunan tersanenin ihyası işinde çalıştılar (Bilge, 1996: 192).

1785'te Fas sultanının başkanlığında gelen heyet, Cezayir'deki Osmanlı idaresinin kötü davranışlarından şikâyetle bulundu. I. Abdülhamid buna mukabil hediyelerle cevabi mektubunu götüren bir heyet yolladı ve şikâyet konusu durumun düzeltilceğini bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin o sırada Kırım'ı kurtarmak amacıyla Ruslara karşı girdiği savaş için yardım beklediğini belirtmiş ve yardım gecikince ikinci bir heyet gönderilmiştir. Ancak geç kalmış olmakla birlikte yardım gelmiştir. 1789 yılındaki Rusya ve Avusturya savaşları dolayısıyla III. Muhammed dört firkateyn ve Malta korsanlarının elinden kurtardığı 536 Müslüman esiri gönderdi ve aynı yıl seferle birlikte Fas'tan İstanbul'a Dubrovnik (Ragusa) gemileriyle 3000 kantar güherçile ve 1000 kantar barut geldi. Fas hâkimi ayrıca yolladığı mektupla Hicaz'a gönderilen Surre'ye katkıda bulunmak istediğini bildirdi. Padişahın muvafakati üzerine Fas'tan Haremeyn ahalisine dağıtılmak üzere her biri yarım keselik 1000 adet altın külçesi gönderildi.

Görüldüğü gibi 18. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ilişkiler daha hareketlidir. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılın ikinci yarısında itibaren peş peşe kaybetmeye başladığı savaşlar ve bu savaşların sonucunda imzalanan ağır şartlı antlaşmalar, (1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı) devleti zor durumda bırakmış, hem iç politikada hem dış politikada güç bir döneme girilmiştir. Bu zor dönemde Osmanlı Devleti, Müslüman, dost ve kendisine tabi devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Mesela, 1787 yılında Ahmed Azmi Efendi bu amaçla Fas'tan yardım istemek amacıyla elçi olarak gönderilmiştir.

Osmanlı-Fas ilişkilerinde Cezayir daima etkili bir faktör olarak ön plana çıkmış; Fas'lular sürekli Cezayirli'lerin zulümlerinden şikâyet etmişler ve buna karşılık olarak bölgedeki Türklere baskı yaparak Cezayirli Türk olan ocak dayılarının onlara yaptığı uygulamaların acısını adeta Türklere çıkarmak istemişlerdir (Bayraktar, 2002: 975-976).

Bu tarihten sonra Osmanlı-Fas ilişkileri uzun süre kesintiye uğramıştır. Cezayir'in Fransa tarafından işgaline kadar geçen sürede Mevlay Abdurrahman döneminde Fas'ta arka arkaya devam eden isyanlar, kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden dış siyasetle çok ilgilenilmediği gibi Osmanlı Devleti'yle de münasebet gelişmemiştir. Aynı dönemde II. Mahmud tarafından yeniçeri ocağı kaldırılmış ve hemen sonrasında 1827 yılında Osmanlı donanması Navarin'de yakılmıştı. Mısır sorunu, Yunan ayaklanması ve içerdeki birçok müşkülata uğraşıldığı için dış politika zayıf kalmış ve bu sebeple Fas ile de münasebet kurulamamıştır.

Avrupalı devletlerin sömürgecilik yarışı ile beraber Afrika'ya da göz dikmeleri, özellikle de Fransızların Cezayir'i işgal etmeleri Fas'ta çok ciddi endişelere sebep olmuştur. Bununla birlikte Fransızların Cezayir hududu ve Trablusgarp'ta da misyonerlerin ve topografya çalışmaları için uzmanlarının görevlendirmesi de bu endişelerin yerinde olduğunu göstermiş ve bu endişelerin bir sonucu olarak Fas, Mısır ve Osmanlılar arasında Avrupalı devletlerin saldırılarına karşı ıslahatlar yapılması konusunda yazışmalar yapılmıştır (Simo, 2000: 55).

Mevlay Abdurrahman, Avrupa devletlerinin Fas üzerindeki kötü emellerini önlemek için, Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkileri başlatmak amacıyla Ebu'l Kasım ibn Ahmed el-Fasi'yi İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Bu girişimden sonuç alınamayınca Mevlay Muhammed yine Osmanlı Devletine bağlı olan Mısır ile alaka kurma yoluna gidecektir (Sinno, 1992-1993: 324).

Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde Fas ile ilişkiler sömürgecilik faaliyetlerine karşı bir birlik oluşturma temelinde tekrar başlatılacaktır (Karpat, 2017: 428). Sultan II. Abdülhamid döneminde ise Panislamizm politikası ile beraber Osmanlı-Fas ilişkileri yoğunlaşacaktır.

Hicaz üzerinde hakimiyetin korunması hayati önem taşıyan bu vilayetin karadan ve denizden giriş çıkışlarını kontrol altında tutmaya bağlıydı. Kuzey sağlam bir şekilde Osmanlıların elindeydi, ama doğu ve hatta güney geniş çöllerden ibaretti; Kızıldeniz'in oluşturduğu batı sınırı ise dış saldırılara karşı çok hassastı. Kızıldeniz'in müdafaası, Fransızlar 1881 de Tunus'u ve İngilizler 1882 de Mısır'ı işgal ettikten sonra, hele Paris'in güneye ve doğuya, yani Hicaz'a doğru yürümeye kararlı olduğunun anlaşılması üzerine, daha büyük bir önem kazandı. Kuzey ve Orta Afrika sonradan Ortadoğu ve özellikle Arabistan'daki Osmanlı topraklarının başlıca savunma hattı olarak önem kazandı. Böylece,

Afrika'daki Osmanlı stratejik çıkarları ve Abdülhamid'in İslamcı politikası birbirlerinin ayrılmaz parçası haline geldiler.

Abdülhamid politikalarının genel istikameti daha 1830'larda, Fransa, Cezayir'i işgal ettiği ve yayılcı ihtiraslarını belli ettiği sıralarda selefleri tarafından saptanmıştı. II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz saltanatları döneminde, Osmanlı bürokrasisi Türklerin Orta ve Doğu Afrika ülkelerinin yöneticileri ile bağlarını yeniden canlandırmak, sultanın bu ülkeler üzerindeki egemenlik haklarını dermeyeran etmek ve mümkün olan hallerde orada fiili bir Osmanlı varlığı tesis etmek istemiştir. Ama sultan Abdülhamid'in Kuzey Afrika politikası, seleflerinin zamanındakinden çok farklı şartlar altında geliştirmiştir. Çünkü o meydana boş bulmamış, başlıca Avrupa Devletleri'nin birleşik gücüyle baş etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden Fransızların sahraya girmesini durdurmak, İngilizleri Mısır'dan çıkarmak, İtalyanların Libya'ya göz dikmesini önlemek, Almanların akınlarına engel olmak ve bütün bunlara rağmen bu devletlerin hepsiyle iyi ilişkilerini devam ettirmek için yeni yollar bulmaya çalıştı (Karpaz, 2017: 415-416).

Yukarıda da bahsedildiği üzere sultan Abdülhamid'in uyguladığı Panislamist politika sonucu Müslüman devletlerle ilişkileri geliştirme çabaları hız kazanmıştır. Bu politikanın tabii neticesi olarak ta Fas ile ilişkileri geliştirmek için yoğun çaba sarf edilmiştir. Çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin girişimleri sonucu ortaya çıkan sefaret kurma çabaları, başta Fransa olmak üzere Fas üzerinde emelleri olan Avrupa devletleri tarafından engellenecektir.

Sultan Abdülhamid döneminde Fas ile olan ilişkiler yukarıda ifade edilen esaslar çerçevesinde, ayrıca Fas'ın Kuzey Afrika'da bağımsız bir İslam devleti olarak sömürgecilere karşı verdiği mücadelede daha mühim bir şekilde geliştirilmeye çalışılacaktır.

II. Abdülhamid tarafından 1877 yılının ağustos ayında Mevlay I. Hasan'a, iki devlet arasında sefaret kurulması maksadıyla, aslında bir Fas vatandaşı olan ve İslam devletleri arasında birlik kurarak sömürgeciliğe karşı mücadele etmekte kararlı olan ve de Kahire de yaşayan, fakih İbrahim Senusi gönderildi.⁴

İbrahim Senusi, Fas Emiri'nin mektubuyla geri döndüğünde iki devlet arasında sefaret kurulması fikrinin memnuniyet verici olduğu, ancak bu talebin şu anda gerçekleştirilemeyeceği cevabı verilecektir.

---

⁴BOA, HR. TO., D.555, G.5

Zira Fransa'nın Fas emir'i üzerindeki yoğun baskı ve tehditleri bundan önce olduğu gibi şimdi de iki devlet arasındaki ilişkilerin gerçekleşmesine imkân vermeyecek ve hatta sultan Abdülhamid'in bıkmadan defaatle gerçekleştirmeye çalışacağı bu düşünce hiçbir zaman fiiliyata geçirilemeyecektir.

2. 19. YÜZYILDA FAS-AVRUPA İLİŞKİLERİ

1900'lerde Fransız koloni tehdidi ile karşılaşan Fas ülkesi, bu tehdit ve tehlike karşısında İslam âleminin diğer taraflarında kendine yarımçı olabilecek bir sahip, dayanacak bir güç aramaya başlamıştır. 1830'da Cezayir'e müdahale eden Fransa, birkaç sebepten dolayı Fas'ta hâkimiyet kuramamıştır. Bunların başında sömürgeci Avrupalı güçlerin her birinin bu çok stratejik ülkeyi ele geçirmek istemesi, yani aralarında muazzam bir rekabetin doğmuş olmasıdır. Nitekim İspanya, Fransa ve İngiltere yanında Almanya'da bölgeye ilgi duymuştur. Fas'ın idarecileri olan sultanlar bu rekabeti iyi değerlendirerek, güçler arasında zaman zaman ikili anlaşmalarla tavizler vererek dengeyi muhafaza etmişler ve hatta ülkeyi uzun süre bağımsız tutabilmek için bu güçleri kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Ancak en sonunda durumu fark eden Avrupalı Hristiyan güçler, aralarındaki rekabeti özel anlaşmalarla giderme yolunu bulmuşlar ve “ el-küfrü milletün vahide” hadisinde işaret edildiği gibi, bir araya gelerek ve gizli anlaşmalarla İslam ülkeleri üzerindeki nüfuz bölgelerini paylaşarak, Müslüman topraklarını aralarında bölüşmüşler ve kimse de diğerinin ele geçirdiği bölgelere itiraz etmez olmuştur (Bilge, 1992: 49).

Bu yeni problemle karşılaşan sultanlar iki tür tutum arasında bocaladılar: Fas'ı daha fazla tecrid ederek dış etkilere kapatmak ya da karşı bir tavır olarak, hükümdarlığı ıslahat siyaseti ile modernleştirmek. Bu çıkmazın çözümünde yetersiz kalan sultanlar sürdürülmesi mümkün olmayan statükoya bağlı kaldılar ve bunun sonucunda Fas bağımsızlığını kaybetmeye götürecek olan krizler sarmalına sürüklendi.

Zor şartlarda yönetimi devralan Mevlay Abdurrahman (1822-1859) çöllerdeki Berberilere karşı harekâta girişti; dağlık kesimler ve güney ise, hemen tümüyle mahzen'in⁵ faaliyet alanı dışında kaldı. Ekonomik sebeplerle Fas kendini 1830'da Avrupa ticaretine açarken, Cezayir'in işgali Avrupalılara Mağrip'in batı parçasındaki çıkarlarını da hatırlattı. Sultan beklenmedik bir şekilde ciddi problemlerle karşılaştı. Sultan Tlemsen ve Cezayir'in batısını almaya teşebbüs etti ve bunun

---

⁵Mahzen Fas'ı idare eden hükümete verilen isimdir.

yanında Abdülkadir Cezairi'ye yardım etti. Bu sebepler yüzünden Fransa ile savaş yapıldı. Faslıların "İsli" de mağlup oluşu (1844) hemen kötü sonuçlara sebep olmadıysa da Fas'ın ne kadar zayıf olduğunu ortaya koydu. Avrupalıların taleplerini sınırlandırmaya, en azından, dış ticaret üzerinde tekel ve imtiyazlar sistemiyle daha sıkı kontrol uygulamaya kalkışan sultan sonuçta Fas'ı Avrupalıların nüfuzuna açmaya mecbur edildi. 1856'da İngiltere'yle imzalanan anlaşma serbest ticareti öngörerek tekelleri iptal etti. Uzun bir dönem içerisinde sonuç olarak mahzen, yetkilerinin bir kısmını bıraktı.

Muhammed bin Abdurrahman'ın (1859-1873) hükümdarlığı, Fas'ın yenik çıktığı, borç alarak ağır bir tazminatı ödemeye mecbur tutulduğu ve gümrük gelirlerinin bir kısmının yabancıların kontrolüne geçtiği İspanya savaşıyla (1859-1860) başladı. Kısa bir süre sonra Fransa ile, Fas'lıların konsolos yetkililer tarafından korunması imtiyazını kuvvetlendiren ve Fas'ın bağımlılığı yönünde bir adım daha sağlayan "Beclard" anlaşması imzalandı (1863). Mahzen kendi içerisinde muhalif ve ilerici partiler olarak bölünürken; Sultan, Fas'ın bayındırlık işleri, ziraat, sanayi teşebbüslerini, bazı idari ve mali reformlarla gelişmesini teşvik etti. Bu mütevazı fakat istikrarsız çaba bir sonuç sağlamadı, ancak 1870'ten sonra, Fransız ve İspanyol nüfuzunun Fas'ta azalması ve Mevla Hasan'ın tahta çıkması sayesinde yapılacak reformlar konusu daha da gerçekleştirilebilir görüldü (Raymond, 1997: 158-160).

Fas sultanı I. Hasan (1873-1894), Avrupa sömürge tehlikesini sezmesi üzerine Osmanlılar ve İran'da kaçır hanedanı ile temaslara başlamış ve güç birliği yapmayı düşünmüştür. Diğer yönden de bu kıymetli toprakların hakimiyeti ve kullanılması demek olan mavi boncuğu sırasıyla batı güçlerine göstererek kuvvetler dengesinden istifade ile kendi bağımsızlığını sürdürmüştür (Bilge, 1992: 49).

3. MAHMUT FAİZ BEY'İN LAYİHASI

Padişah Abdülmecid tarafından, Osmanlı sarayında kapucubaşı görevlilerinden biri olan Mahmut Faiz Bey, eski Trablusgarp Valisi İzzet Paşa'nın tavsiyesiyle, aslında Fas ülkesi hakkında araştırma yapmak zahirde ise padişah için at satın almak vazifesi ile 1852 yılında Fas'a gönderilmiştir.⁶ Mahmut Faiz Bey, Fas'ta bulunduğu süre zarfında bu ülke hakkında topladığı bilgileri ve izlenimlerini iki ayrı layiha halinde rapor etmiştir. Bu raporlardan ilkinde Fas şehrine ilk vardığında Vezirüddeve Sidi el-Arabi Bin el-Muhtar ile görüştüğünü ve vezirin

⁶ BOA.,i.DH., D.262, G.16284-1

kendisine ne maksatla Fas'a geldiğini sorduğunda, kendisinin, padişah için at almak üzere görevlendirildiği cevabını vermiştir.

Mahmut Faiz Bey, Vezirüddeve ile bir sonraki görüşmesinde vezirin, Fas ile Osmanlı devletleri arasında çok eskilerden beri yapılan haberleşmelere ve I. Abdülhamid'e, Mevlay Muhammed tarafından 100.000 riyal hediye gönderilmesine atıfla, bu kadar müddetten beri alakanın kesilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Ecnebi devletlerin elçilerinin normalde hükümet izin vermeden karaya çıkmalarına müsaade edilmediği halde Müslüman bir devletten elçi gelmesi hasebiyle farklı bir protokol uygulanarak, Tanca valisine emir gönderilerek hürmette kusur edilmemesi söylenmiştir.

Mahmut Faiz Bey, bu görüşme neticesinde Osmanlı Devleti'nin buraya bir elçi göndermesi halinde iki devlet arasında ülfet ve muhabbetin artacağını kanaatine bildirmiştir. Kendisinin Fas'a gelme maksadının iyice anlaşılması için Fas hükümeti müsteşarı olan Elhac Abdurrahman Elac, hariciye memuru olan Arif Sidi el-Mekki Kabbac ve onun yakınlarından biri olan Sidi Ali Elhac ile beraber, Fas ahsab nazırını evinde ziyaret etmiştir. Bu görüşmede Faslı heyet, Mahmut Faiz Bey'e, padişah için at satın almaya gelmiş olmasına rağmen neden beylik sefinesi ile gelmediğini ve hatta Trablusgarp valisi tarafından bazı hediyeler getirmediğini şaşkınlıkla karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Mahmut Faiz Bey mesafenin uzak olması ve yollarda karşılaşılabilecek tehlikeler göz önünde bulundurularak beylik sefinesi ile gelmediğini cevabını vermiştir. Bu olaydan bir gün sonra da Mahmut Faiz Bey, Vezirüddeve tarafından çağrılarak kendisine gayet hürmet gösterilmiş, ileriki günlerde emir hazretleri ile görüştüreceğini ve hediyeler verildikten sonra geri iade edileceği kendisine bildirmiştir. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Fransa'nın müdahalesi ile İzzet Paşa'nın Trablusgarp'ten uzaklaştırıldığı haberi Fas'a ulaştığından Mahmut Faiz Bey'in geri gönderilmesi ertelenmiştir.

Mahmut Faiz Bey'e, vezir ile görüşmeleri esnasında 1838 yılında meydana gelen bir olaydan ve bu olayı takip eden daha sonraki zamanlarda, Fas yöneticilerinin yaşadıkları bazı olumsuz durumlardan bahsetmiştir. Bahsedilen tarihte, kendisinin İstanbul'da önemli bir devlet memuruyken bazı sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nden firar ettiğini belirten bir kişi Fas'a gelmiş ve Fas emiriyle görüşmeye muvaffak olmuştu. Fas emiri de ona bazı hediyeler verip affedilmesi için de Osmanlı padişahından rica eden bir mektup yazmıştı. Bu şahıs bazı mahzurlardan dolayı Fas ülkesinde tutulmayıp Cebelitarık tarafında

gönderilmiş ve daha sonra bu kişinin Fransız vatandaşı bir hilekâr olduğu anlaşılmıştı. Bundan sonra 1842 yılında Şeyh Yusuf adında birisi kendini Osmanlı elçisi olarak tanıtmış ve Fas Devleti tarafından kabul görmüş olan bu kişi gereken merasimler yapıp iade edildikten yedi-sekiz ay kadar sonra bir Fransız vapuruyla yanında birtakım rüesa olduğu halde Tanca limanına gelerek Fas hâkimine hitaben altın suyu ile yazılmış ve kendisinin elçi olarak gönderildiğini içeren bir mektubu sunmuştur. Bu şahıs burada kaldığı beş ay süresince her beş on günde bir emir hazretleri ile görüşmüş ve bu süre sonunda külliyetli bir ikram ve hediyeler ile ve de Osmanlı padişahına hitaben bir mektupla gönderilmiş, ancak bundan sonra hiçbir cevap gelmeyince bu kişinin de sahtekâr olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonra da daha birçok kimse geldiği gibi hiçbirisine itibar edilmemiş ve bu sebeple Emir hazretleri, Osmanlı Devleti'ne elçi göndermemeye karar vermiştir. Buna rağmen bu sefer Osmanlı Devleti'nden bir elçinin gelmesinden dolayı da çok memnun olmuşlardır. Konu buradan satın alınacak atlar meselesine gelince vezir; Fas'tan hayvan çıkarılması yasak olduğu halde Mahmut Faiz Bey'in uzak mesafeden geliyor olmasını göz önüne alarak buna müsaade edeceğini ancak istenilen vasıftaki atların bulunması zor olduğundan bunları taşradan temin edeceklerini ifade etmiştir. Mahmut Faiz Bey, layihanın devamında asıl görevi olan Fas ile ilgili bilgiler aktarmıştır.

Bu ilk layihasının son kısmında Mahmut Faiz Bey, Fas'ın nüfusu, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, ticari faaliyetleri, asker sayısı ve yabancıların buradaki siyasi ve ticari faaliyetleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra edineceği daha fazla bilgiyi sonraki layihada yazacağını ifade etmiştir.⁷ Mahmut Faiz Bey, Fas'ta bulunduğu süre içerisinde bazı şehirleri ziyaret ederek gözlem yapma fırsatı bulmuş ve ahali ile de irtibata geçerek elde ettiği malumatı ikinci bir layihaya yazmıştır.

Gönderdiği ikinci layihada, Fas ülkesinde altın, gümüş, pirinç, bakır, demir ve kömür madenleri var ise de idarecilerin ihmallerinin sonucu olarak layıkıyla işletilememekte olduklarını, arazisinin verimli ve çok sulak olduğunu, ekonomik bakımdan halkının çoğunun orta sınıf ve bir kısmı zengin olduğu halde hakimlerinin zulüm ve taadisinden dolayı kendilerini fakir olarak göstermekte olduklarını ifade etmiştir. Bu layihada Mahmut Faiz Bey, Fas hakimlerinin çok zengin ve masraflarının ise çok fazla olduğunu, vezirlerin ise maaşları düşük olduğu halde rüşvet ve hediyeler sayesinde zengin olduklarını ifade ederek, ecnebiliğe

---

7 BOA.İ.DH., D.262, G.16284-2-1

meylli olmadıklarını yazmıştır. Fas hâkimi, Cezayirli Abdükadir'in, Fransızlarla muharebesi esnasında Fas'lıların Abdükadir'e biat edip tabi olacaklarını düşündüğünden Abdükadir'in Fas'a gelmesi durumunda onu zabt edip gözaltında bulundurmaya niyetinde olduğunu, oranın bazı ileri gelenleriyle yaptığı sohbetten anladığını beyan etmiştir.

Mahmut Faiz Bey, Fas şehrine geri dönüşünde, Trablusgarp aşiretlerinden olup yetmiş seksen senedir buralarda mutavattin bulunan "Serhuşe" ve "Zaviye" gibi diğer başka kabileler ile muteberandan bazılarıyla görüştüğünü yazmaktadır. Bunlarla yaptığı sohbette, kendileri gibi Trablus eyaletinde bulunan nüfusun tamamının Osmanlı Devleti vatandaşlığında olmalarına rağmen zulüm ve zillet gördüklerini öğrenmiş ve şayet bir gemi temin edilirse bütün mallarını ve hayvanlarını satıp Osmanlı memleketine gelmek istediklerine dair ricalarıyla karşılaşmıştır.

Mahmut Faiz Bey, Fas hâkiminin idaresinde on milyon nüfusun yaşadığını ancak Atlas Dağları tarafında yaşayan ahalinin daha fazla olduğunu belirttikten sonra Fas'ın askeri durumu hakkında verdiği malumatta, askeri nizamının kötü, tophanesinin de eski usulde olduğunu, Savaş aletleri pazar yerlerinde herkese satılmakta olduğu için ve Atlas Dağları ahalsinin çok sayıda silaha sahip olduğundan bu bölgelerde yaşayan halkın şimdiye kadar itaat altına alınamadığını bilgisini vermiştir. Layihadan, Fas hükümetinin İngilizlerle iyi ilişkiler içinde olduğu, Fransızlarla ise zaman zaman harp halinde olduklarından ve Fas ahalsinin de mizaçları gereği Avrupalıları hiç sevmedikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Bu duruma uygun olarak layihada şu olay örnek geçmektedir: 1850 yılında Tanca'da bulunan İngiliz elçisi, Fas hakiminin oğullarının hac yapmak niyetini haber almış ve İngiltere'den bunlara mahsusen bir vapur gönderilmesini sağlamıştır. Bu vapur onları İskenderiye'ye götürmüş ve hac dönüşünde Malta ve Cebelitarık'a geldiklerinde buranın emirleri, Fas emir'inin çocuklarını davet etmişler ancak Fas emir'inin çocukları mukaddes topraklardan geldikleri için Avrupa topraklarına ayak basmalarının diyanetleri gereği elvermediğini beyan ederek bu teklifi geri çevirmişlerdir. Bu teklife itirazın siyasi bir veçhesi olduğu anlaşılmaktadır. Teklifin kabul edilmesi halinde, daha sonra İngiltere'den önemli bir şahsın Fas'a gelmesi halinde buna izin vermek lazım geleceğinden bu olayın bir emsal olmasının önüne geçilmesi öngörülmüş olmalıdır.

Mahmut Faiz Bey, Fas'ın askeri durumu hakkında ek bilgiler vererek layihasına devam etmiştir. Askerlerin maaşları ve

donanımlarına değindikten sonra bu ordudaki subayların Cezayir, Tunus ve Trablus taraflarından firar etmiş olan onbaşı ve çavuş takımından olup orada yüzbaşı ve binbaşılık görevlerinde bulduklarını ve görevlerini layığıyla yapamadıklarından, Fas ordusunun ilerlemesine ihtimal olmadığı kanaatine varmıştır. Topçuların ise İspanyalılardan oluştuğunu kiminin mecburen kiminin ise kendi rızası ile İslamiyet'i kabul ettiklerini ve bunların sayısının beş yüz kişi kadar olduğunu, kalelerde ise yerli halktan olan topçuların görevlendirildiği belirtmiştir. Fas Devletinde halktan alınan vergiler ve bu vergilerin miktarı hakkında kısa bilgiler veren Mahmut Faiz Bey, bu bilgilerle raporunu sonlandırmıştır.⁸

4. DOKTOR AHMET YEMENİ'NİN LAYİHASI

Bir diğer layiha ise 1899 yılında Doktor Ahmet Yemeni adındaki bir Osmanlı vatandaşı tarafından gönderilmiştir. Yaptığımız araştırmalarda bu layihanın yazarı Doktor Ahmet Yemeni'nin kimliği, vazifesi ve Fas'ta neden bulunduğu dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak kendi yazdığı layihada Port Said'den yola çıkarak Fas'a gitmiş olmasından, Mısır'da yaşayan bir âlim veya tüccar olduğu hakkında bir tahminde bulunabiliriz.

Ahmet Yemeni, Osmanlı Devletinin ve hilafet makamının halihazırda ve gelecekte Afrika'daki nüfuzunun ve gelişmesinin ilerlemesine daha çok fayda sağlayacak önemli bir nokta var ise bunun Osmanlı Devleti'nin, Fas ile temasa geçmesi olduğunu ifade etmiştir.

Layihadan anlaşıldığına göre, Fas devleti, mevcut kötü idaresiyle istiklalini muhafaza edemeyecektir. Ahmet Yemeni'ye göre bu durumun birkaç sebebi vardır. Bu sebeplerden ilki; Müslümanların cehalet ve taassubunun son derecede olması, ikincisi devletlerin durumuna ve dünya siyasetine vakıf olacak bir tek ferdin olmaması ve üçüncü olarak da Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti içerisindeki çok az sayıda Ermeni ve Hıristiyanların hatırı için Osmanlı Devleti'ni ıslahata zorladıkları halde, Fas'ta ise tam aksine Fas hükümetini zulüm ve vahşet deryası içerisinde bırakmalarıdır. Faslıların kendi aralarındaki kötü uygulamalara ses çıkarmadıkları gibi, Avrupalılar, kendi ülkelerinden kovdukları Yahudileri bile Faslılara karşı haklı haksız savunmakta ve onları Faslılar karşısında haklı çıkarmaktadırlar. Her durumda Müslüman halkı ezerek onları çaresiz durumda bırakmaktadırlar.

Ahmet Yemeni layihasında, Faslıları seven bir ne bir Avrupa devleti, ne de ilerlemelerine, gelişmelerine, eğitilmelerine gayret edecek bir kimseleri olmadığını şu olayı anlatarak ifade eder: Mısır'lı dindar ve muhterem bir kişi Merakeş'te bir ilkokul kurarak Müslüman çocukların eğitilmelerini sağlamak için teşebbüste bulunur. Fransız sefiri, bu şahıs hakkında Osmanlı casusu olduğuna dair iftira atar ve Fas emir'i vasıtasıyla onu sınır dışı ettirmeye muvaffak olur.

Osmanlı Devleti veya Mısır'dan bir Müslüman'ın Fas memleketine girişi neredeyse imkânsızdır. Ahmet Yemeni, Port Said'den Tanca'ya gitmek için, Marsilya, Cezayir, İspanya ve Portekiz yönlerinde otuz beş gün seyahat etmiş ve nihayetinde güçlkle Fas'a girebilmiştir. Tüm gemi kumpanyalarına Müslüman yolcu almamaları, hatta Fas'lı bile olsalar kabul etmemeleri kesinlikle tembih edilmiştir. Fas hacıları genellikle kara yoluyla geri dönmek mecburiyetinde bırakılmışlardır.

Doktor Ahmet Yemeni bu anlattıkları için geçmiş bir olaydan bahseder. İki üç sene önce Mekke ve Abdülkadir isimli Osmanlı vapurları, padişahın emriyle Fas hacılarını ücretsiz olarak Tanca'ya kadar getirmişken, yabancı devletlerin konsolosları bunu kabul etmeyerek hacıların indirilmesini engellemeye çalışmışlarsa da adı geçen gemilerin kaptanlarının cesaretleri sayesinde geceleyin vapurların sandallarıyla hacılar karaya çıkarılmışlardır.

Madrid kongresiyle Fas-Cezayir hudutları belirlenmişken Fransızlar, her iki üç ayda bir bu hudutlara tecavüz ederek bir köy ele geçirip Fas'ın başkenti olan Merakeş'e altı yedi günlük bir mesafeye kadar yaklaşmışlardır. Fas hükümeti ise Fransızlara karşı koyacak silahlara ve orduya sahip değildir. Fas ordusunda görevli üç Fransız subayı ayda ellışer altmışar lira maaş almakta iken, Fas ordusuna en küçük bir katkıyı dahi sağlamamaktadırlar.

Avusturya ve Rusya devletlerinin bu ülkede tebaaları olmadığı halde Tanca'da birer büyükelçilik ve değişik mahallerde de konsolosluklar açarak devletlerinin ve milletlerinin ticaretlerini geliştirmeye hizmet etmektedirler. Müslüman ve Yahudileri çok yüksek meblağlar karşılığında himayelerine kabul edip, onlara pasaport vermektedirler.

Osmanlı Devleti vatandaşı olan ve burada ticaretle meşgul olan Şam'lı Abdullah Mustafa Kadri adında birisi, bin riyal mukabilinde Brezilya hükümetinin Cedide şehri konsolosu olmayı başarmıştır. Adı geçen şahsın bu kadar para harçayarak bahsedilen konsolosluğu elde

etmesinin sebebi, Müslüman ve Yahudilerden isteyen kişileri, 200-300 riyal karşılığında himayesine kabul etmektir. Ve bir de konsoloslar 100'er sandığa kadar, gümrüklerden kontrole tabi olmadan mal geçirebilir ve her türlü vergiden muaftırlar. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin burada binlerce vatandaşı bulunduğu halde ne hukuklarını muhafazaya ve ne de ticaretlerinin gelişmesine hizmet edecek bir kimseleri yoktur. Doktor Ahmet Yemeni burada bir sefarethane teşkilinin Osmanlı Devletine maddi ve manevi birçok faydası olacağından emindir.

Fas'lular dünyadaki olaylardan bihaber kaldıklarından, Fransız ve İngilizlerin Osmanlı Devleti aleyhindeki iftira ve kötülemelerinden dolayı Osmanlı Devletini kendilerinin içinde buldukları kötü durumdan daha beter bir halde ve Avrupalıların esareti altında bulduklarını zannetmektedirler.

Fas'lular istiklal ve hürriyetlerini muhafazaya mahsus eski tarzda, ve genellikle ağızdan dolma elli altmış top'a sahip oldukları için kendileriyle iftihar etmektedirler. Hatta dışişleri bakanının oğlu ve naibi, Ahmed Yemeniye defaatle bu topları zamanında Avrupa'dan satın alabildiklerini, Osmanlı Devletinin ise bir top dahi almasına Avrupalıların müsaade etmediğini söylemiştir. Velhasıl Fas'lular, bugün Osmanlı Devletinin sahip olduğu kuvvet ve iktidardan habersizdirler.

Fas'ta yaşayan Osmanlı vatandaşları, Fas'ı Singapur'dan daha mühim ve devletçe daha istifadeli bulmaktadırlar. Bu sebeple Osmanlı padişahına bir dilekçe takdim etmek niyetindedirler, Münasip görülürse ve emir verilirse buradaki mevcut olan Osmanlı tebaasını teşvik ederek ve Fas hükümeti tarafından haksız yere beş altı seneden beri Merakeş'te hapsedilmiş olan bir İzmirli ile bir Şamlı meselesini vesile ederek, telgraflar ve dilekçeler ile bir sefarethane kurulmasını padişahın rica edeceklerdir. Tesis edilecek bir Osmanlı sefaretinin Fas'lulara yardım ve destekte bulunacağı gibi, ilerlemelerine ve gelişmelerine de gayret ve katkıda bulunacağına şüphe yoktur. Doktor Ahmet Yemeni, böyle mühim bir meselede vatana ve dine hizmet etmek için padişaha bilgi takdim etmiştir.⁹

SONUÇ

19. yüzyılın başından itibaren Avrupa devletlerinin ve yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'nin, Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan Ortadoğu topraklarını, Fransa'nın ise Kuzey Afrika'daki Osmanlı toprakları ve Fas üzerinde emperyalist faaliyetlerin

yoğunlaşması, hem Osmanlı Devleti'nin hem de Fas devletinin bir yandan kendi iç düzenlerini sağlamaya gayret ederken bir yandan da birbirleri ile yardımlaşma yolları aramalarına neden olmuştur. Avrupalı devletlerin ve özellikle Fransa'nın hammadde ve pazar bulma gayretleri sonucu sadece silahlı güçleri ile değil hem sosyal hem de kültürel alanda başlattıkları saldırıların boyutlarını anlamamızda sözünü ettiğimiz layihalar önemli ölçüde ışık tutmaktadır.

Mahmut Faiz Bey'in Fas'a gönderilmesi sultan Abdülmecid'in Fas ile ittifak zemini aradığını ortaya koymaktadır. Zira yüzyılın ortalarından itibaren artık sömürgeci devletler kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına son vermeye başlamış ve sömürülecek toprakları büyük oranda kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu sebeple zaten daha 1830 yılında Cezayir'i ele geçirip daha sonrada Tunus ve Fas'a göz diken Fransa'ya karşı bir politika oluşturmak gayesiyle Mahmut Faiz Bey'in, Abdülmecid tarafından Fas'a gönderilmesiyle bir ittifak zemini aranmıştır. Fas emir'i tarafından Abdülmecid'e hitaben gönderilen mektup Mahmut Faiz Bey'in Fas emir'i ile de görüşüğünü göstermektedir. Hemen bunun ardından 1854 yılında Osmanlı padişahı tarafından Trablus valisine gönderilen mühimmede de İngiliz ve Fransızların, Fas üzerindeki kötü emellerinden dolayı uyarıda bulunulmak üzere Fas devleti ile irtibata geçilmesi için emir verilmesi de bu gayeyi ortaya koymaktadır.

Doktor Ahmet Yemeni'nin layihası ise Mahmut Faiz Bey'in layihısından, yaklaşık elli sene sonra yazılmış olmasına rağmen bu süre zarfında sömürgeci devletlerin Osmanlı ve Fas devletlerine karşı uyguladıkları politikalar bu iki İslam ülkesinin endişelerinin ne kadar yerinde olduğunu ortaya koymuştur. Layihadan da anlaşılacağı üzere hem Osmanlı Devleti hem de Fas'ta yaşayan Osmanlı vatandaşları içinde bulunulan vahim durumun farkındadırlar. Bu nedenle Osmanlı Devleti tarafından Fas'ta sefaret kurma teşebbüsleri gerçekleşmiş ancak başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletler tarafından bu teşebbüsler engellenmiştir. Sadece bununla da kalmayıp Osmanlı Devleti'nin neredeyse en masum olarak sayılabilecek faaliyetlere bile engel olmaya çalışmışlardır. Öyle ki layihada ifade edildiği gibi padişahın emriyle Fas'lı hacıları ücretsiz olarak taşıyan Osmanlı vapurlarının limana yanaşarak Fas'lı hacıları indirmelerine dahi engel olmuşlardır. Layihada görülen önemli bir nokta da Fas'taki eğitim faaliyetlerinin engellenmesidir. Burada dikkati çeken Mısırlı bir zatın burada bir mektep açmaya çalışması sonucu maruz kaldığı kötü muameledir. Bu basit girişime bu derecede ağır bir tepki gösterilmesi ve layihadaki

ifadeyle bu şahsın Osmanlı ajanı olarak lanse edilmesinin sebebi şudur: Osmanlı Devleti ile Fas arasındaki gayri resmi ilişkilerin en önemli merkezi Mısır'dır. Özellikle el-Ezher ve Karaviyyin üniversiteleri bu anlamda dikkat çekicidir. İslam devletlerinin bu dönemdeki kötü hallerinin düzeltilmesi ve Müslümanların eğitilerek cehaletten kurtarılıp her anlamda refaha kavuşması için bu üniversiteler önemli misyonlar yüklenmişlerdir.

Sömürgeciliğin önemli bir uygulaması olan dış dünyadan izole etme politikası da Fas'ta uygulanmaya çalışılmış ve özellikle dönemin en önemli İslam devleti olan Osmanlı Devleti hakkında kötü propaganda yapıp, Osmanlı Devleti'nin durumunun Fas'ın içinde bulunduğu durumdan çok daha kötü olduğu fikrini yayarak, Fas halkını Avrupalı devletlerin sömürge idaresi altında yaşamaya razı etmeyi amaçlamışlardır. Bu şekilde Avrupalılar elde ettikleri imtiyazlarla çok geniş siyasi ve ekonomik ayrıcalıklara sahip olurken Fas halkı ve diğer İslam ülkelerinin vatandaşları bunların yükünü çeken ikinci sınıf vatandaş muamelesine maruz kalmışlardır. Esef verici olan ise Faslıların ve diğer İslam ülkeleri vatandaşlarının Avrupalılarla eşit haklara sahip olabilmesi şartının ancak ağır miktarda paralar ödemek şartıyla bu ülkelerin tabiiyetine girmeleri olmasıdır. Bu konuda da Osmanlı Devleti'nin daha önceki teşebbüsleri de zayıf kaldığı halde 1880'de yapılan Madrid konferansı kararlarında değişiklik yapılması için 1889 yılında toplanması planlanan konferansa, Osmanlı Devleti de katılmak istemiş ancak ilk konferansa katılmadığı için ilgili devletler tarafından bu istek reddedilmiştir.

Son olarak layihada bahsedilen bir konu olarak Fas'ta yaşayan Osmanlı tebaasının, Fas'ın Singapur'dan daha mühim ve istifadeli olduğu hususunun belirtilmesidir. Yine bu tarihlerde sultan II. Abdülhamid İngilizlerin İslam dünyasındaki etkilerini kırmak amacıyla, İngiltere için hayati öneme sahip olan uzak doğudaki Müslümanlarla temasa geçmiş olmasıdır. Ayrıca bu layihalar, sömürgeci devletlerin hedefi haline gelmiş olan Osmanlı Devleti ve Fas'ın bu dönemde birbirleriyle siyasi ilişkilerini kurma ve geliştirme çabalarının zayıf kalma nedenleri hakkında da bazı fikirler edinmemize yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

Osmanlı arşiv belgeleri:

- BOA.,İ.DH., D.973, G.76871
BOA., Y.A.HUS., D215, G.12
BOA.Y.PRK.EŞA., D.6, G.41
BOA.İ.DH., D.262, G.16284
BOA.İ.DH., D.262, G.16284-2-1
BOA. İ.DH., D.262, G.16284-8
BOA., Y.MTV., D.210, G.24
BOA.,İ.DH., D.262, G.16284-1
BOA, HR. TO., D.555, G.5

Kitap ve Makaleler:

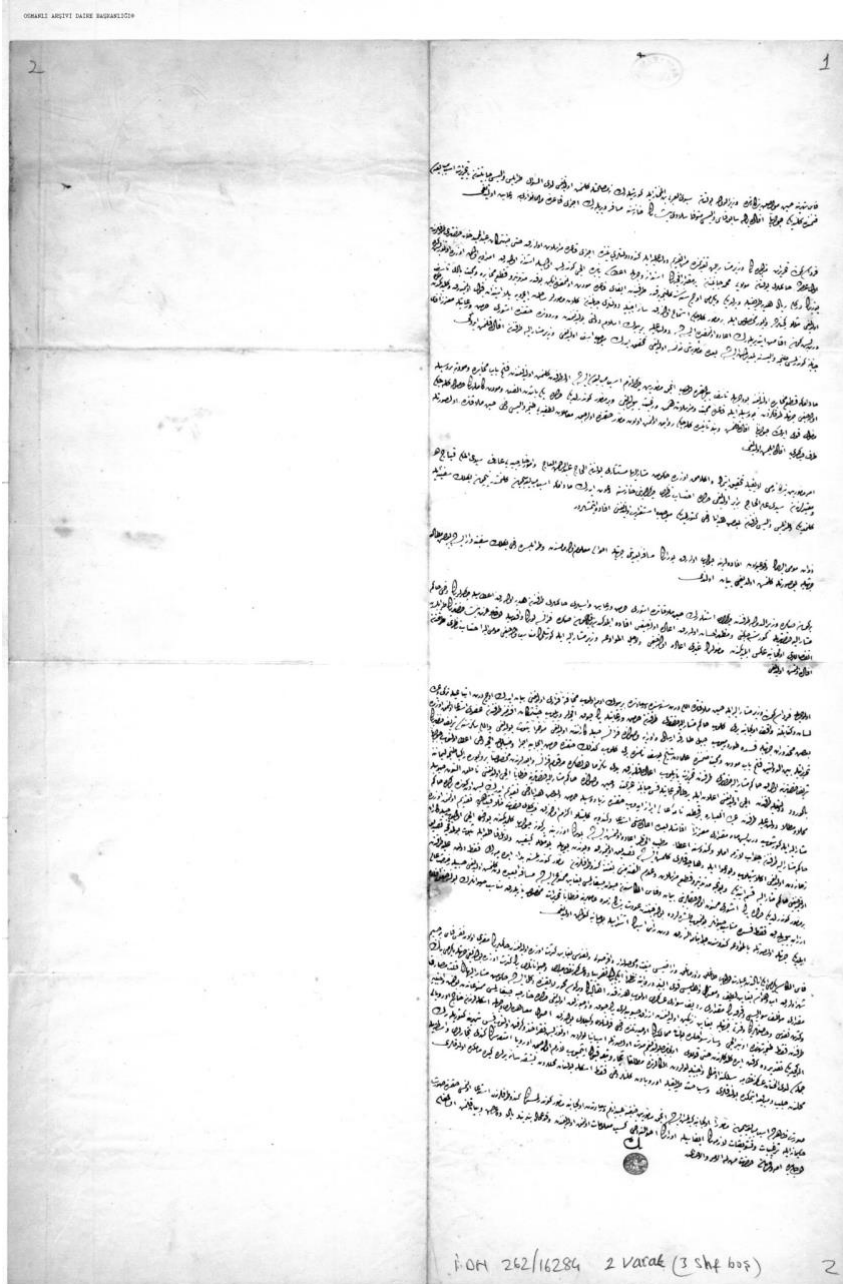
- Bayraktar, G. (2002). *"Tarihte Osmanlı-Fas İlişkileri, Seyyid İsmail Efendi'nin Sefaret Takriri"*, *Türkler Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Bilge, M. L. (1996). *"Osmanlı-Fas Münasebetleri"*, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: İstanbul.
- Bilge, M. (1992). II. Abdülhamid'in İslam Birliği Çağrısı ve Fas. *II Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*. Seha Neşriyat: İstanbul.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi IV/B-3 Dizi-Sayı:1*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Hourani, A. (2013). *Arap Halkları Tarihi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Kavas, A. (2011). *Osmanlı-Afrika İlişkileri*. Kitabevi Yayınları: İstanbul.
- Karpat, K. H. (2017). *İslam'ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçı. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Lutskiy, B. (2011). *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*. Yordam Kitap: İstanbul.
- Raymond, A. (1997). *"Sömürge Öncesi Kuzey Afrika"*, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti Cilt: 3. Kitabevi Yayınları: İstanbul, ss.158-160.
- Simo, B. (2000). *El-İslahat El-askeriye Bi'l-Mağrib (1844-1912)*. El-Matbaat El-Melkiye: Rabat.
- Sinno, A. R. (1992-1993). *El-Diplomasiye El-Almaniye Ve Muhavelat İhyai El "Camaat El-İslamiye" Beyn El-Saltanat El-Osmaniye Ve'-Mağrib El-Aksa*. Havalıyat: Beyrut.
- Yeniçeri, Ö. (2002). *"Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Paris Anlaşması"*. *Türkler Ansiklopedisi* Cilt: 12. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

فوق العاصم مقدمه اوله معصوم... (The text is a handwritten manuscript in Ottoman Turkish, written in a cursive script. It appears to be a preface or introduction to a work. The text is dense and covers most of the page area. There are some markings and numbers on the page, including '2' in the top left corner and '8' in the bottom right corner. At the bottom of the page, there is a library stamp and some numbers: 'i.DH.00262', '46284', and '2 v. 2001 (2. shk. 2001)'.

i.DH.00262

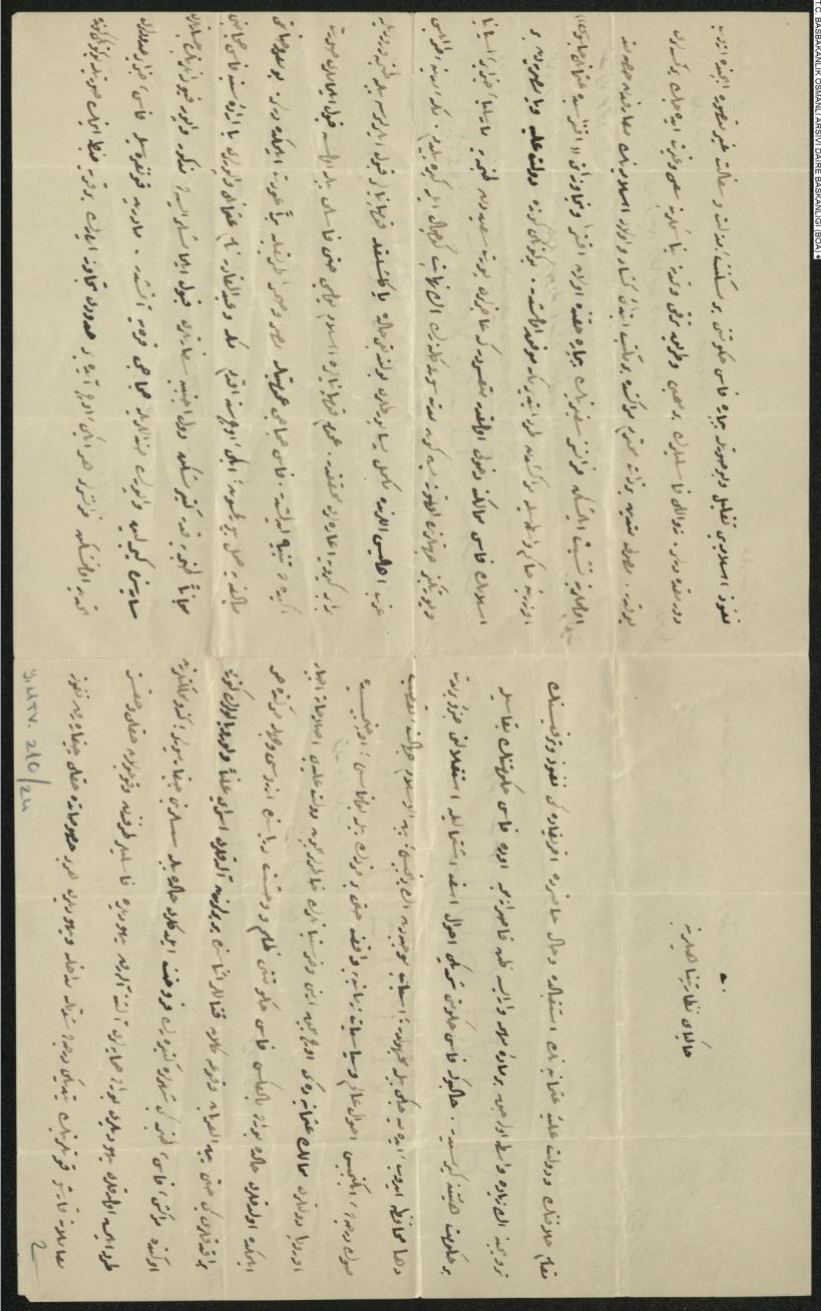
EK.1: Mahmut Faiz Bey'in layihəsi

19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha

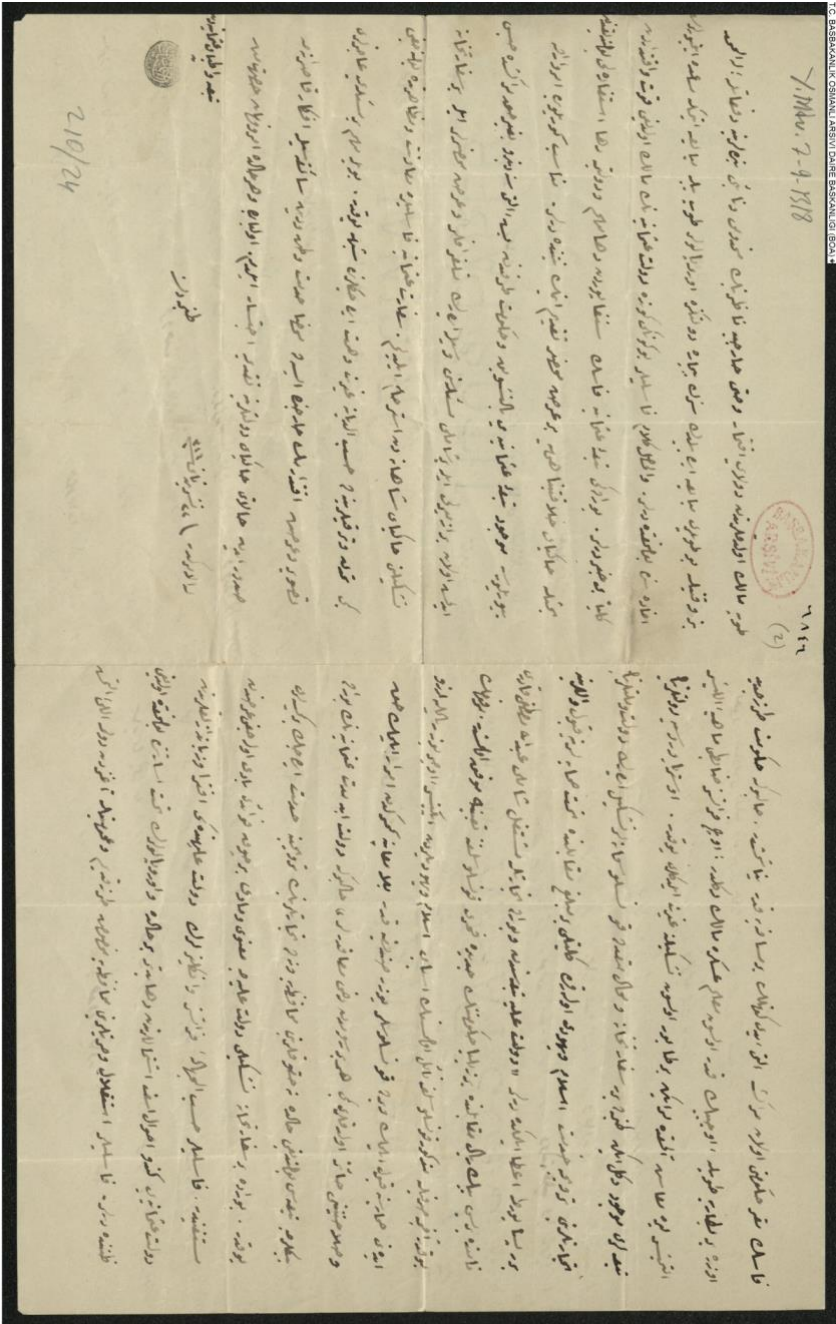

IDH.00262

EK.2: Mahmut Faiz Bey'in layihası

EK.3: Doktor Ahmet Yemini'nin layihası

EK.4: Doktor Ahmet Yemenî'nin layihası